

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
وقف دراسات العلوم الإسلامية
THE FOUNDATION FOR RESEARCH IN ISLAMIC SCIENCES

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 35
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 109

Kitabın Adı

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı IV

ISBN : 978-605-351-541-8

Sertifika No: 50201

Koordinatör:

Prof. Dr. Murat SERDAR

Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi

Editörler

Prof. Dr. Murat SERDAR

Doç. Dr. Cahit KARAALP – Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ARCA

Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi

Sayfa Tertibi

Dr. İsmail KURT

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı

1. Basım

İstanbul, Kasım 2022

1000 adet basılmıştır

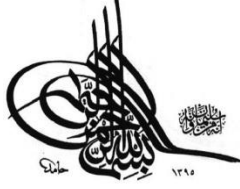
Baskı, Cilt

Seçil Ofset

100. Yıl Mahallesi, Massit Matbaacılar Sitesi, 4. Cadde, No. 77

Bağcılar, İstanbul (0212) 529 06 15 info@secilofset.com

Sertifika: 44903

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ ve TAHAMMÜL AHLÂKI-IV (MODERN DÖNEM)

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

07-08 Ekim 2022

**Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Toplantı Salonu**

İstanbul 2022

IV HADİS

ORYANTALİSTLERİN HADİS ARAŞTIRMALARINDA KAYNAK KULLANIMLARIYLA İLGİLİ PROBLEMLER VE BUNLARIN SEBEPLERİ ÜZERİNE BAZI MÜLÂHAZALAR

*İbrahim KUTLUAY**

Giriş

Haçlı seferleri (1096-1291) sırasında İslâm'ı ve Müslümanları daha yakından tanıma imkânı bulan Hıristiyan dünyası ve bilginleri, İslâm ve Müslümanlarla mücadelenin silah yerine manevî mücadele ile yani onların dinini tanımak ve ona göre tedbirler geliştirmekle mümkün olabileceği sonucuna varmışlardır. Bu çerçevede ilk defa Peter the Venerable/Petrus Venerabilis'in (1092- 1156), çabalarıyla Kur'ân, Robert of Ketton, Herman of Dalmatien, Peter of Toleda ile Müslüman bir mütercim olan, ancak ismi hakkında detay verilmeyen Muhammed'den oluşan bir heyet tarafından kâmil mânada olmasa da ilk defa Latince'ye çevrilmiş ve bu tercüme 1141 yılında tamamlanmıştır.¹

1312'de gerçekleştirilen Viyana Konsili'nde Sorbonne, Oxford, Paris, Bologna, Salamanca, Roma gibi Batı şehirlerinde Arap Dili Kürsülerinin kurulmasının kararlaştırılması, oryantalistik çalışmalarda önemli bir dönüm noktası olmuştur.² Bunun yanı sıra müteakip dönemde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı incelenirken bazı hadis metinleri de Batı dillerine aktarılmıştır. Sömürgecilik faaliyetlerinin sistemli bir şekilde başladığı XVI. yüzyıl ve

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, ibrahim.kutluay@ikcu.edu.tr

¹ Geniş bilgi için bk. Sabri Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 47, 94.

² Mehmed Said Hatiboğlu, "Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine". *İslâmî Araştırmalar*, 6/2 (1992), 106.

sonrasında, Edward Said'in (1935-2003) de vurguladığı gibi oryantalizm,³ “sömürgeciliğin bir keşif kolu” olarak faaliyet yürütmüştür.⁴

Oryantalistler, kendi aralarında farklı tasniflere tâbi tutulmuş olsalar da⁵ aralarında son tahlilde Kur'an'ın vahiy mahsulü olmadığını, Eski ve Yeni Ahid ile Câhiliye şiiirinden ve çevre kültürlerden istifade edilerek derlendiğini iddia edenler; onun kısmen ilham ya da vahiy, büyük ölçüde ise derleme olduğunu ileri sürenler mevcuttur. Sünnet'e gelince, Ignaz Goldziher (1850-1921) gibi, bunu büyük ölçüde Câhiliye âdetlerinin devamı ve güncellenmesinden ibaret görüp Hz. Peygamber'e atfedilen sözlerin % 90 gibi önemli bir miktarının esasen II. (VIII.) yüzyılda yaşamış fakih ve kelimcilerin sözlerinin Resûlullah'a (s.a.v.) ref edildiğini, hadislerin büyük bir kısmının ilk iki asırdaki dinî, tarihî ve sosyal gelişmelerin bir sonucu olduğunu,⁶ ayrıca Joseph Schacht (1902-1969) gibi Hz. Peygamber'in bir hukuk sistemi vaz etme amacı taşımadığını⁷ iddia eden oryantalistler bulunmaktadır. Durum ne olursa olsun tarafsız bir şekilde incelendiğinde Sünnet'in Kur'an karşısında tebliğ, tebyîn, tafsil, tahsis ve teşrî gibi fonksiyonlarının olduğunu ve ancak bu sayede Kur'an'ın bir nizam olarak

³ Gayr-i müslim ve Batı menşeli araştırmacıların Doğu (orient), özelde İslâm araştırmaları anlamına gelen oryantalizmin (Doğu bilim) başlangıcı, bu kavramla ne kastedildiğine ve kapsamına bağlı olarak tartışmalı olsa da sistematik oryantalizmin XVIII. yüzyılda başladığı hususunda genel bir kabul sağlanmış görünmektedir. Onun öncesinde Haçlı seferleri dönemi, daha çok *misyonerlik* faaliyetleri olarak değerlendirilebilir.

⁴ Edward Said, *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1978), 15.

⁵ Wael Hallaq'a göre "Oryantalistler ve onların tezlerine karşı araştırmalarıyla öne çıkan Müslüman ve gayrimüslim araştırmacılar a. Schacht'ın isnad konusunda ulaştığı sonuçları yeniden ispatlamaya çalışan ve bazen onun ötesine geçenler, b. Schacht'ın görüşlerini çürütmeye çalışanlar c. Birinci ve ikinci grup arasında bir orta yol tutup sentez oluşturmaya çalışanlar şeklinde üç grupta incelenebilir. Wael Hallaq, "The Authenticity of Prophetic Hadith: A Pseudo-problem", *The Hadith I.* edit. Mustafa Shah. Routledge, London, New York, 2010), 2/365-380. Geniş bilgi için bk. İbrahim Kutluay, "Çağdaş Oryantalistlerin İsnada Farklı Yaklaşımları Çerçevesinde Nabia Abbott", *YDÜ I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu* ed. Yusuf Suiçmez (Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2014), 282.

⁶ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, İngilizceye çev. C. R. Barber-S. M. Stern (İngiltere: New York Üniversitesi Yayınları, 1971), 19; Robson'un özetlediğine göre Schacht da böyle düşünmektedir. J. Robson, "The Isnad in Muslim Traditions", Glasgow: Glasgow University: Oriental Society Transaction, 15 (1955), 20.

⁷ Joseph Schacht, "Islamic Law", *Encyclopaedia of the Social Science.* edit. Edwin R. A. Seligman (London: Macmillian, ts), 8/345.

uygulanabilirliğinin farkında olan oryantalistler; Hz. Peygamber'in sünnetini işlevsiz hâle getirmek ve Sünnet'in Ümmet-i Muhammed'in din algısı ve tatbikatındaki, ayrıca Kur'an'ı uygulama biçimindeki birleştirici rolünü yok etmek için, tenkitlerini Kur'an'dan sonra daha çok Sünnet'e ve hadislere yöneltmişlerdir. Amaç, Hz. Peygamber'in örnekliği ve davranışları mânasındaki Sünnet ile Sünnet'in sözlü ifadeleri olan hadislerin güvenilir olduğunu ispat etmektir. Nitekim Mustafa Sıbâî, şarkıyatçıların hedeflerini "ilmî, dinî, siyasî/sömürü kaynaklı" olmak üzere üç ana başlık altında incelemiştir. O, şarkıyatçıların İslâm'ın hak bir din olduğunu kabul etmemelerini; vahiy aldığına inanmadıkları Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) nübüvveti, hadislerin sıhhati, İslâm fıkhi ve Arapçanın ilmî sahadaki kudreti ve yeterliliği hususunda şüpheler uyandırmayı amaçlamalarını, Müslümanlar arasındaki kardeşlik bağına zayıflatıp kavmiyetçiliği teşvik etmelerini dinî ve siyasî etmenler olarak zikretmiştir. Ona göre şarkıyatçıların bu çabalarında dinî ve sömürgeci zihniyet olmak üzere iki ana hedef bulunmaktadır. Zira onlar Hristiyanlığın *heretik* bir versiyonu olarak değerlendirdikleri İslâm'ın yayılmayı hak etmediğini, İslâm medeniyeti ve kültürünün bir değeri olmadığını, İslâm hukukunun Roma kaynaklı olduğunu iddia etmektedirler.⁸ Elbette Sıbâî'nin bu değerlendirmelerinin şarkıyatçıların tamamı için geçerli olduğunu söyleyemeyiz.

Diğer yandan genellemeden kaçınarak belirtmeliyiz ki oryantalistlerin çoğu İslâmî kaynaklara karşı itimatsızlık içindedirler. Onların hadis araştırmalarında kaynak kullanımları da ciddi sorunlar ihtiva etmektedir. Oryantalistler, hadis araştırmalarında asıl kaynaklar dururken kendi tezlerine hizmet etmesi hâlinde, tâli hatta anonim kaynaklara başvurabilmekte, diğer kaynakları dikkate almamaktadırlar. Yine kendi görüşlerini temellendirebilmek için kaynağın muteber olup olmadığına ehemmiyet vermemekte; gayr-i müslim, zındık kişilerin kaleme aldıkları eserleri ya da Ehl-i sünnet dışı kaynakları muteber bir kaynak gibi kullandıkları olmaktadır. Ayrıca bir konuda kendi iddialarına zıt bilgi ihtiva eden kaynağı ihmal edip kaynaklar konusunda seçici davranmaktadırlar. Bu alanda Muhammed Masharib Shah Syed tarafından hazırlanan *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*⁹ adıyla danışmanlığında tamamlanan bir doktora çalışması bulunmaktadır.

⁸ Mustafa es-Sıbâî, *el-İstişrak ve'l-misteşrikûn mâ lehum vemâ aleyhim* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 25-30.

⁹ Muhammad Masharib Shah Syed, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2022).

Bunun dışında Talal Maloush'ın *Early Hadith Literature and The Theory of Ignaz Goldziher*¹⁰ adlı doktora tezi, Fatma Betül Altuntaş'ın *Tarihsel Eleştiri Teknikleri Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması Sorunu*¹¹ adını taşıyan doktora çalışması ve bazı makaleler mevcuttur.¹² Çalışmamızda Syed'in tezinde yedi alt başlık altında ele aldığı (s. 354-372) hususları, farklı bir tasnifle ve değişik örneklerle incelemeyi, bu suretle onları teyit edip zenginleştirmeyi ve daha önemlisi onun temas etmediği "kaynak kullanımına dair problemlerin sebeplerini" tespit etmeyi amaçladık. Konu; "Erken Dönem İslâm Kaynaklarının Güvenilmez Olduğunu İddia Etmeleri, Hadis Usûlü ve Arapça Bilgilerindeki Yetersizlikleri , Kaynaklardaki Bilgileri Keyfi Biçimde Yorumlamaları, Bazı Temel Hadis Usûlü Kaynaklarını İhmal Etmeleri ya da Kaynak Zikretmemeleri, Asıl Kaynaklara Ulaşamamaları, Alanın Temel Kaynakları Yerine Tâli ve Muteber Olmayan Kaynakları Kullanmaları, Araştırmalarında Ön Yargı ile Hareket Etmeleri ve Ulaştıkları Sonuçları Sorgulamamaları" başlıkları altında; Goldziher, Schacht ve Juynboll (1935-2010) gibi oryantalistler özelinde Goldziher'e ağırlık vererek ele almaya çalıştık. Bununla birlikte diğer şarkiyatçıların konumuzla ilgili görüşlerine yeri geldikçe kısaca temas ettik. Yukarıda zikredilen başlıkların her biri, müstakil olarak ele alınabilecek özellikte ve konu çok geniş olduğundan bunları ana hatlarıyla ele almaya, çalışmanın hacmini düşünerek konumuzla ilgili genel bir çerçeve çizmeye gayret ettik.

1. Erken Dönem İslâm Kaynaklarının Güvenilmez Olduğunu İddia Etmeleri

Batılı araştırmacılar takriben iki asırdan beri hadis kaynaklarıyla daha yoğun olarak ilgilenmektedirler. Öyle ki onlar orijinal Arapça bazı kitapları tahkik, bazılarını ise Batı dillerine tercüme etmişler, bu alanda *concordance* ve indeksler hazırlamışlardır. Bununla birlikte şarkiyatçılar, İslâmî kaynakların güvenilirliği konusunda hep şüphe içinde olmuşlardır. Nitekim Harald Motzki (1948-2019) çoğu şarkiyatçının ve Batılı araştırmacıların nazarında İslâm hukuku sahasında İslâm'ın ilk bir buçuk asrına dair güvenilir kaynak bulunmadığını, mezkûr döneme ait bilgi ihtiva eden kaynakların

¹⁰ University of Edinburgh, Doktora Tezi, 2000.

¹¹ Ankara: TDV Yayınları, 2021.

¹² Mehmed Said Hatiboğlu, "Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine". *İslâmî Araştırmalar*. 6/2 (1992), 105-113; İlyas Canikli, "İgnaz Goldziher'in 'İslâm Kültürü ve Araştırmaları I-II' Eseri Bağlamında Hz. Peygamber ve Hadisler Hakkındaki Görüşlerine Yeniden Bakış", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 339-364. Diğer çalışmalar kaynakçada zikredilmiştir.

çoğunun sonraki dönemlerde telif edilmiş olup bunların sözlü ya da yazılı kaynaklara dayandığını ifade etmiştir.¹³ Ayrıca çoğu oryantaliste göre, erken döneme ait hadis kaynakları güvenilir değildir; bu sebeple asıl kaynak olma özelliğini haiz değildir. Genelde İslâm’a dair erken dönem kaynaklar I. (VII.) asra ait olmamaları bir yana belirsiz, tutarsız ve itimat edilmez olduklarından İslâm’ın başlangıcı hakkında yeterli bilgi ihtiva etmemektedirler. Bundan dolayı İngiliz şarkiyatçı Alfred Guillaume (1888-1965), hadis literatürünün sonradan uydurulduğunu ve bunda siyasî, dinî ve içtimaî ihtilâfların rolü bulunduğunu iddia etmiştir. Bu durumda ona göre Sünnet’in fıkıhtaki teşrîî değeri tartışmalıdır.

Kaynaklar hakkında önde gelen şüphecilerin ve eleştirel yaklaşanların başında Ignaz Goldziher (1850-1921), Joseph Schacht (1902-1969) yer almakta; onları Amerikalı şarkiyatçı John Edward Wansbrough (1928-2002), Danimarkalı Patricia Crone (1945-2015), İskoçyalı Norman Calder (1950-1998), halen hayatta olan İngiliz Michael Cook ve Britanyalı Gerald R. Hawting takip etmektedir. Bu dönemle ilgili kaynaklara itimat edenler arasında ise Müslüman âlimlerden Mustafa Sibâî (1915-1964), M. Zübeyr Şiddikî, Fuat Sezgin (1924-2018), Muhammed Mustafa A‘zamî (1930–2017) ile gayr-i müslim Nabia Abbott (1897-1981) bulunmaktadır. Harald Motzki’ye (1948-2019) göre mezkûr iki “uç grup” arasında İskoç şarkiyatçı James Robson (1890-1981), İngiliz Noel James Coulson (1928-1986), Amerikalı J. Van Ess (1879–1949), Alman Harald Motzki, Amerikalı David Stephan Powers, Macar asıllı Miklos Muranyi ve Alman George Schoeler gibi çağdaş araştırmacılar yer almaktadır.¹⁴

Şüpheciler İslâmî metinleri, rivayetlerdeki isnadları ve râvî biyografilerini kabul etmezler; zira onlara göre bu kaynaklar, önsel (a priori) olarak az bilgi verirler ya da İslâm’ın ilk bir buçuk asrını tarihî olarak inşâ etmek için bir kıymet ifade etmezler. Öte yandan H. Motzki ve G. Schoeler gibi orta grupta yer alan şarkiyatçılar, somut araştırmalar vasıtasıyla bu üç tür bilginin tarihî değerinin test edilmesini savunurlar.¹⁵ G.H.A. Juynboll ise

¹³ Harald Motzki, “Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions Introduction”, *Islamic Law and Society* 19 (2012), 1.

¹⁴ Motzki, “Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions Introduction”, 2. Benzer bir tasnifi Sylvia Akar yapmıştır. Salih Özer, “Batıdaki Hadis İncelemelerinde Yeni Denemeler: Sylvia Akar Örneği”, *İslâmî İlimler Dergisi* 2/1 (2007), 199-219.

¹⁵ Motzki, “Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions Introduction”, 2-3.

sistematik bir şekilde isnadları tetkik ederek sahih ve uydurma olanlarını tespit etmeye ve uydurma ise bunları kimin uydurduğunu bulmaya çalışır ve uyduran kişiye gerçek *müşterek râvi* (real common link) adını verir. Ona göre bu durumda hadisin metnini ve isnadın üst kısmını uyduran râvi, müşterek râvidir. Bunun ölüm tarihi aynı zamanda ilgili hadisin uydurulduğu tarihtir.¹⁶

William Muir (1819-1905), Hz. Peygamber'in hayatına dair eserinde, hadislerin geç dönemde ve Hz. Peygamber'in vefatından en az 100 yıl sonra tedvîn edildiğini, dahası erken dönem müdevvenâtın elimizde mevcut olmadığını, bu sebeple sîret-i nebevî hususunda kaynak olarak hadislere itimat edilmeyeceğini iddia eder.¹⁷ Dahası Muir, Buhârî'nin 600 bin hadis topladığını, ancak bunların içinden sadece 4 bininin sahih olduğunu savunur.¹⁸ Ne var ki Muir, 600 bin hadisten kastın bu sayıda müstakil metin olduğunu zannetmektedir; hâlbuki bu isnad sayısıdır.¹⁹ Ayrıca o, Buhârî'nin bütün sahih hadisleri toplama ya da hepsini eserinde zikretme gibi bir hedefinin olmadığını bilmemekte ya da bilmezden gelmektedir; oysa "Kitabıma sadece sahih hadisleri aldım, uzun olmasından endişe ettiğimden çoğunu terkettim"²⁰ diyen Buhârî, amacını açıkça ifade etmiştir. Muir'in bu durumda Buhârî'nin bu açıklamasına başvurması ve hakikati ifade etmesi gerekirdi. Keza Muir'in Gustav Weil'den (1808-1889) naklettiğine ve Muir'in de benimsediği görüşe göre, Batılı münekkitler *Sahih-i Buhârî*'nin en az yarısını reddetmek mecburiyetindedir.²¹ Onların niçin bu kanaate vardıkları sorusunu sorduğumuzda bunun cevabı, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahih*'inin Müslümanlar nezdinde Kur'ân'dan sonra en sahih kaynak olmasıdır. Onun ve diğer sahih hadis kaynaklarının otoritelerinin sarsılması

¹⁶ Bk. G. H. A. Juynboll, "Nâfi' The Mawlâ of Ibn 'Umar, and His Position in Muslim Hâdîth Literature," *Der Islam* 70 (1993), 207-244; Motzki, "Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions Introduction", 3. Bu alanda yapılmış müstakil bir çalışma için bk. Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019).

¹⁷ William Muir, *The Life of Mahomet* (London: Smith, Elder and Co., 1858), *Introduction*, 1/8; A'zamî, *Menhecü'n-nakd*, 143.

¹⁸ Muir, *The Life of Mahomet* (Introduction), 12.

¹⁹ M. Mustafa A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadisi'n-nebeviyyi ve târihi tedvînihi* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1980/1400), 2/597. Meselâ Ahmed b. Sünân, Abdurrahman b. Mehdi'nin şöyle dediğini işittiği: "Bende Mugîre b. Şu'be'nin mesh hakkında Nebî'den (s.a.v.) işittiği on üç rivayet bulunmaktadır." Burada kastedilen isnaddır. Ag.mlf. *Dirâsât*, 2/597.

²⁰ Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*. thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1423/2002), 19.

²¹ Muir, *The Life of Mahomet*, 12-13.

hâlinde oryantalistler; hadisler, Sünnet ve İslâm hukuku hakkında daha bağımsız şekilde görüşler ileri sürebileceklerdir; bu, elbette arzu ettikleri bir sonuçtur. Meselâ oryantalistler nazarında *Muhammedanische Studien* (*Muslim Studies*) adlı eseri “mukaddes kitap” gibi değerlendirilen²² Goldziher, bir genelleme yaparak ilk dönem İslâmî kaynakların sonradan kaleme alındığını, dolayısıyla bunların İslâm’ın ilk dönemi ile ilgili kaynak değeri olmadığını iddia etmiştir. Motzki’nin (1948–2019) sınırlı misâle dayandığı için reddettiği²³ Goldziher’in iddiasına göre, hadisler büyük oranda Emevîler döneminde (661-750) ve Abbâsîler’in (750-1258) ilk asrında uydurulmuştur.²⁴ Bununla birlikte ilk asrın ilk yarısına tarihlendirilen hadisler mevcut olabilir. Juynboll (1935-2010)²⁵ ve Van den Berg (1845-1927), diğer oryantalistlerden farklı olarak İslâm tarihi ve hadislerle ilgili delillerin büyük bir kısmını makul ve makbul olarak gören Mardin doğumlu Amerikalı Nabia Abbott’u (1897-1981), isnadlara ve eski kitaplardaki rivayetlere itimat ettiği ve delili döngüsel bir hata içerdiği için tenkit etmişlerdir.²⁶

Ayrıca Norman Calder (1950-1998), metin analizi ve tarihî analiz yöntemlerini kullanarak erken dönem bazı hadis ve fıkıh kitaplarından Mâlik’in (ö. 179/795) *Muvatta*’ı, Ebû Yûsuf’un (ö.182/798) *Kitâbü’l-harâc*’ı, Şeybânî’nin (ö. 189/804) *Kitâbü’l-asl*’ı ve *Kitâbü’l-hucce alâ ehli’l-Medîne*’si, Şâfi’î’nin (ö. 204/819) *el-Ümm*’ü, Sahnûn’un (ö.240/854) *el-Müdevvene*’si ve el-Müzenî’nin (ö. 264/878) *el-Muhtasar*’ı gibi eserlerin adı geçen musanniflere ait olmadığını iddia etmiştir.²⁷ Harald Motzki, Wael

²² M. Mustafa el-A‘zamî, *Menhecü’ n-nakd’inde’l-muhaddisîn*(Suudi Arabistan: Mektebetü’l-Kevser, 1410/1990), 127.

²³ Harald Motzki, “Dating Muslim Traditions, A Survey”, *Arabica Brill* 52/2 (2005), 206.

²⁴ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/19.

²⁵ G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition* (New York: Cambridge University Press, 2008), 5.

²⁶ Herbert Berg, “Competing Paradigms in The Study of Islamic Origins: Quran 15: 89–91 and the Value of Isnads”, *Method And Theory in The Study of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg (Leiden: Brill, 2003), 261; ayrıca bk. Syed, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*, 356.

²⁷ Norman Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence* (Oxford: Oxford University Press, 1993); geniş bilgi için bk. Rahile Yılmaz, *Modern Hadis Tartışmaları Bağlamında Muvatta’daki Mürsel Rivayetler*, (Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, 2014), 60-111; Rahile Yılmaz, “Norman Calder’ın Studies in Early Muslim Jurisprudence Adlı Eseri Çerçevesinde Şarkiyat Literatüründe Muvatta’nın

Hallaq²⁸ ve Rahile Kızılkaya gibi araştırmacılar, Calder'ın tahlillerinde dayandığı kriterlerin büyük ölçüde zorlama ve keyfî olduğunu belirterek görüşlerinin isabetli olmadığını tespit etmişlerdir.²⁹

2. Hadis Usûlü ve Arapça Bilgilerindeki Yetersizlikleri

Çok sayıda Batı ve Doğu diline vâkıf olmakla temâyüz eden Aloys Sprenger (1813-1893)³⁰ ve Goldziher³¹ gibi şarkiyatçılara dikkat çekilse de bazılarının Arapça bilgileri ve hadis alanındaki araştırmaları sanıldığı gibi ileri seviyede ve kusursuz değildir. Nitekim Hollandalı şarkiyatçı Snouck Hurgronje (1857-1936) Batı'da neşredilen çalışmaları tasvir ederken bazı Batılı araştırmacıların çalışma konuları ile ilgili literatürden habersiz olduklarını ve yarım- yamalak Arapçalarıyla eser telif, tercüme ve tahkik ettiklerini belirtmekte ve *Minhâcu't-tâlibîn*'i (1882-1984) ve *Fethu'l-Karîb*'i (1895) Arapça metni ve Fransızca tercümeleriyle birlikte yayınlayan L. W. Van der Berg'i (1845-1927) misâl olarak zikretmektedir.³²

Batılı araştırmacıları eserleriyle derinden etkileyen Goldziher'le ilgili olarak Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eserinin ilk cildinde onun zayıf noktalarına tafsilatlı olarak temas etmiştir. Ona göre Goldziher'in araştırmaları ve Usûl-i hadis hakkındaki bilgileri yetersiz olup hadis tercümelerinden ulaştığı sonuçlar hatalıdır.³³ Meselâ İslâm tarihinde hicrî 125'ten itibaren *musannef* türü eserler ortaya çıkmış, daha sonra II. (VIII.) asırda *müsnedler* tasnif edilmiştir. Goldziher III. (IX.) asırda tasnif

Tarihlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 393-407; Syed, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*, 356.

²⁸ Wael Hallaq, "On Dating Malik's Muwatta", *UCLA Journal of Islamic & Near Eastern Law* 47 (2001-2002), 48.

²⁹ Harald Motzki, "The Prophet and the Cat: on dating Malik's Muwatta' and legal traditions", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 22 (1998), 18-83; Rahile Kızılkaya, "Oryantalist Bir Fikrin Kendi Paradigması İçinden Tenkit Edilme Serencamına Misal: Norman Calder'ın Muvatta'ı Tarihlendirmesine Yöneltilen Eleştiriler", *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 269-281; a.mlf. *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'* (İstanbul: İFAV, 2020).

³⁰ Tıp doktoru olan Sprenger; Grekçe ve Latince, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca, Romence ve İbranice gibi dilleri bilmektedir.

³¹ Almanca gibi bazı Batı dillerinin yanı sıra Arapça, İbranice, Türkçe, Farsça gibi dilleri bilmektedir.

³² Hatiboğlu, "Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine", 110.

³³ Fuat Sezgin, *Târihu'turâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad: al-İmam University, 1983).

edilen *Kütüb-i Sitte*'yi ilk metodolojik müdevvenât zanneder; hâlbuki ondan önce (sahâbîlere dayalı) müsnedler tasnif edilmiştir.³⁴ Goldziher ilk dönemde hadisleri yazan sahâbîlerin mevcudiyetini ve *sahîfeleri* kabul etse de daha sonra hadis yazmada gönülsüz davranıldığını ve şifahî rivayete ağırlık verildiğini, dolayısıyla Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'ini şifahî kaynaklara dayanarak oluşturduğunu iddia etmiştir. Hâlbuki Sezgin'e göre Buhârî, eserini önceki nesilden şeyhlerine ait rivayet hakkını elde ettiği iki yüz civarında kitaptan yararlanarak oluşturmuştur.³⁵

Bazı oryantalistlerin kaynak kullanımı konusunda düştükleri hatalardan bir diğeri Arapça bazı metinleri yanlış anlama ve yorumlamalarıdır. Meselâ Goldziher, İslâmî metinleri bazı yerlerde keyfî bir şekilde yorumlayarak okuyucularını yanıltmıştır. M. Said Hatiboğlu bu hususta yeterli misâl zikretmiştir. Şöyle ki Arapça metinlerde bir müellif ibarenin sonuna *el-Hadîs* kelimesi koymuşsa bu, kelimenin öncesinde yer alan ifadenin müellifin sözü değil, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sözü (hadis) olduğunu ifade eder. Goldziher ise *leyse bifakîh* ibaresine *el-Hadîs* kelimesini bitiştirerek ibareyi okuyup anladığından ([الْحَدِيثَ] رُبَّ حَامِلٍ فِقْهَ لَيْسَ (بَفَقِيهِ) “*Nice fikh hâмили, fakîh değildir*”³⁶ şeklindeki ibarenin mânası, “pek çok fakîhin hadis fakîhi olmadığı, yani hadisi anlamadığı”na dönüşmüştür.³⁷

Netice olarak Goldziher araştırmalarında ilahî vahiy eseri değil, kültür değerini haiz olduğuna inandığı âyetleri ve pek azının Hz. Peygamber'e ait olduğunu ileri sürdüğü hadisleri kullandığı gibi, İslâmî açıdan temel referans kabul edilmeyen her türlü kaynağı muteber bir kaynak gibi görüp görüşlerini

³⁴ Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums: gesamtindices zu band I-IX*. (Frankfurt: 1995), 115-152; Talal Maloush, *Early Hadith Literature and The Theory of Ignaz Goldziher* (Doktora Tezi, University of Edinburgh, 2000), 7.

³⁵ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Kitâbiyât, 2001). 87, 105; geniş bilgi için bk. İbrahim Kutluay, “Müslüman Araştırmacıların Bazı Oryantalistlere Yönelttiği Tenkitler: Fuat Sezgin'in Goldziher Eleştirisi Özelinde”. 3. Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu Bildiriler Kitabı: *İslam Bilim ve Kültür Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin*. edit. Adem Yerinde (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları (2019), 296.

³⁶ *Müsned*, 35/467.

³⁷ Bazı oryantalistlerin metinleri yanlış anladıklarına dair diğer misâller için bk. Hatiboğlu, “Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine”, 109, 113.

ve iddialarını bunlara dayandırmakta tereddüt göstermemiş,³⁸ bazen de metinleri yanlış anlayıp yorumlamıştır. Aşağıda bu hususa temas edilecektir.

3. Kaynaklardaki Bilgileri Keyfi Biçimde Yorumlamaları

Goldziher, Câhiliye döneminde namazın olmadığını, Hıristiyanlık'tan alındığını iddia etmiş, bu görüşünü desteklemek için bir hadisi hatalı yorumlayıp aktarmıştır. Uhud Gazvesi (3/625) sırasında Müslüman olup savaşa katılan sahâbî Amr b. Sâbit (ö. 3/625) namaz kılmaya henüz vakit bulamadığı için kendisine namaz kılmak nasip olmadan şehit düşmüştür. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) tarafından mezkûr sahâbînin cennetlik olduğu “*Hiç namaz kılmadı; ancak cennetlik oldu*” şeklinde haber verilmiştir. Goldziher ise doğrusu bu şekilde olan hâdiseyi, mezkûr sahâbînin şehid olduğu için namaz kılamadığını kaynaklara bakıp tespit edebilecekken, keyfi bir şekilde İslâm'da namazın ehemmiyeti olmadığına delil gösterip okuyucularına aktarmıştır. Hâlbuki bu rivayette Allah Resûlü'nün ne kastettiği, İslâm tarihi kaynaklarında aktarılmaktadır.³⁹

Aynı şekilde Goldziher, Ömer b. Abdilaziz'in (ö. 101/720) iki buçuk yıllık hilafeti döneminde (99-101/717-720) hadislerin resmî olarak tedvîninde önemli bir görev üstlenmiş olan İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) gibi sika bir râvi ve âlimin hadis uydurduğunu iddia edebilmiş ve bu hususta sadece Şîi tarihçi Ya'kûbî'yi (ö. 292/905'ten sonra)⁴⁰ kaynak göstermiştir. Hâlbuki Ya'kûbî, *Târih*'inde böyle bir iddiada bulunmamıştır.⁴¹ Ya'kûbî, Halife Abdülmelik b. Mervân'nın (ö. 86/705) Beytül-Makdis'te Resûlullah'ın ayağını basıp semaya yükseldiği taşın Kâbe yerine kâim olması için mezkûr taşın üstüne Kubbetü's-sahre'yi yaptırdığını; ona sidâne, örtüdârlık gibi görevler ihdas ettiğini, bununla Kâbe'nin tavaf edildiği gibi

³⁸ Canikli, “İgnaz Goldziher'in ‘İslam Kültürü ve Araştırmaları I-II’ Eseri Bağlamında Hz. Peygamber ve Hadisler Hakkındaki Görüşlerine Yeniden Bakış”, 345.

³⁹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Mustafa es-Sekkâ vd. (Suriye: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955), 2/90; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415 /1994), 4/180; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, nşr. Adil Ahmet Abdülmevcûd, Ali Muhammed Mu'avved (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 4/608; Syed, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*, 315.

⁴⁰ İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kûbî. *Târihu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1415/1995), 2/261.

⁴¹ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/44.

bu taşın ve Kubbetü's-sahre'nin de tavaf edilmesini amaçladığını kaydetmiştir.⁴² Emevîlere muhalefeti ile bilinen Ya'kûbî'nin *Târihi* gibi Şîî kaynaklardaki şüpheli bilgiler bir yana bırakılırsa Abdülmelik'in Mescid-i Haram ve Kâbe'ye alternatif bir hac mahalli ihdas etmesi, buna teşebbüs etse bile bunun Müslüman toplum tarafından kabul görmesi makul gözükmemektedir. Dindarlığı ile tanınan Abdülmelik'in Müslümanların Hristiyanlara ait Kıyame (Kemâme) Kilisesi'ne hayranlık duymamaları için ondan daha ihtişamlı bir kubbe yaptırmış olması daha makul bir sebep gibi durmaktadır.

Goldziher, *müttefekun aleyh* olan ve yirmi civarında isnada sahip “üç mescid hadisi”nin⁴³ Zührî tarafından uydurulduğunu iddia etmiştir.⁴⁴ A'zamî'nin de vurguladığı gibi Zührî'nin doğum tarihi ihtilaflı olmakla birlikte hicrî 50 ya da 58 olduğu ifade edilmektedir. O, 81 yılından evvel Abdülmelik b. Mervân'la karşılaşmamıştır. Filistin toprakları 67 yılında Emevî halifelerinin kontrolünde olmadığından, bu durumda 68 yılından evvel Abdülmelik'in Kubbetü's-sahre'yi yaptırmış olması imkânsızdır. Netice olarak Kubbetü's-sahre 69 yılında inşa ettirildiğinde Zührî'nin yaşı on ya da on sekiz idi. Daha önemlisi yaşlı, sözüne daha fazla itimat edilen ve hac gibi temel bir ibadette mekânın değişmesine sebep olacak bir hususta naklettiği hadisle daha etkili olabilecek sahâbîler hayatta iken o tarihte henüz çocuk ya da çok genç yaşta olan Zührî'ye *üç mescid hadisinin* uydurulma vazifesinin verilmesi makul gözükmemektedir.⁴⁵ Ayrıca hac ibadetinin yerinin bir hadisle değiştirileceğini ve bunun sahâbîlerin bir kısmının hayatta olduğu bir dönemde kabul edileceğini düşünmek mümkün değildir. Daha önemlisi Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) Hicaz'ı kontrol altında tuttuğu tarihte dahi Emevîler hac yapmışlar, daha doğrusu haccın yapılmadığı bir yıl olmamıştır.⁴⁶ Nitekim Ya'kûbî, Emevî idaresi zamanında hicrî 72 yılında ve sonrasında haccın yapıldığını, Abdülmelik'in 75 yılında hacca gittiğini kaydetmiştir.⁴⁷ Kubbetü's-sahre ise 72 yılında tamamlanmıştır. Bu tarihte

⁴² Yakubî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/311.

⁴³ “Üç mescid için binekler eğilenir (ibadet için uzun yolculuk yapılabilir): (Mekke'deki) Kâbe, (Medine'deki) benim mescidim ve (Kudüs'teki) Mescid-i Aksâ” (Buhârî, “Fazlû's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne”, 6, “Hac”, 26, “Enbiyâ”, 8, 40; Müslim, “Hac”, 288, “Mesâcid”, 2).

⁴⁴ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/44-45.

⁴⁵ A'zamî, *Dirâsât*, 2/457-459; Jonathan Brown, *Hadith Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World* (Oxford: One World, 2009), 234.

⁴⁶ A'zamî, *Menhecû'n-nakd*, 128-129.

⁴⁷ Yakubî, *Târihu Ya'kûbî*, 2/336.

Mekke Emevîlerin kontrolü altında idi, dolayısıyla onların hac için delil icat etmeye ihtiyaçları yoktu.

Emevî iktidarının baskılarının hadis uydurmada etkili olduğu da iddialar arasındadır. Öyle ki Goldziher, Zührî'nin -dindar bir râvî olsa da- Emevî iktidarının baskısı altında kaldığını ve hadis rivayeti konusunda onlara direnemediğini iddia etmiştir.⁴⁸ Öyle ki Amr b. Dînar'ın “Dinar ve dirhemlere Zührî kadar kolay ulaşan birini görmedim”⁴⁹ ifadesi, Goldziher tarafından alâkasız bir şekilde Zührî'nin bencil olduğu, menfaat karşılığı hadis uydurduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁰ Hâlbuki bu ifadede Zührî'nin hadis uydurduğu değil zengin biri olduğu, dinar ve dirheme ehemmiyet vermediği, bunları muhtaçlara rahatça sarf ettiği anlamı çıkar. Zührî halifelere yakın dursa da onların baskılarına boyun eğen biri değildir. Nitekim Halife Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743) bir defasında Zührî'ye “Kur'ân'da ismi açıkça zikredilmeden kendisinden (olumsuz mânada) bahsedilen kişi kimdir?” diye sorduğunda Zührî “O, Abdullah b. Übey b. Selûl'dür” diye cevap vermiş, Hişâm onun bu cevabını beğenmeyip “Doğru söylemiyorsun; bahsi edilen kişi, Ali (b. Ebî Tâlib)dir” demiştir. Bunun üzerine Zührî öfkelenip Halife Hişâm'ı ve babasını kınamıştır. Zührî “Yemin ederim ki gökten yalan söylemene müsaade edildi (günah yazılmayacak) diye bir ses duysam yine de yalan söylemem” diye tepki göstermiştir.⁵¹ Bu dirayette bir âlimin Emevî halifelerinin elinde oyuncak olduğunu iddia etmek insafsızlık ve tarihî gerçekleri tahrif etmektir.

Hadislere vâkıf sahâbîlerin hayatta olduğu ve onların talebeleri olan tâbiîn muhaddislerinin bulunduğu bir devirde keyfince hadis uydurup onu Resûl-i Ekrem'e nisbet etmek ve onu hadis diye kabul ettirmek kolay bir şey değildir. Nitekim *mihne* zamanında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunup diğer âlimlerin de desteklemesi için şiddet kullanan Abbâsî halifeleri Me'mun (813-833), Mu'tasım-Billâh (833-842) ve Vâsiq-Billâh dönemlerinde (842-847) Mu'tezile'nin görüşünü benimseyip savunan halifelerden, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) kendi görüşlerine delil olabilecek merfû bir hadis zikretmelerini istemiş, mezkûr halifeler bundan

⁴⁸ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/46-47.

⁴⁹ Tirmizî, “Cumua”, 24.

⁵⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/46 (dipnot 9)

⁵¹ M. Mustafa el-A'zamî, *Studies in Early Hadith Literature* (Indiana: American Trust Publications, 1978), 2/289.

aciz kalmıştır. Elbette hadis âlimlerinin bilip tanımadığı bir hadisi uydurmak kolay olsaydı halifeler bunu rahatlıkla yaparlardı.⁵²

Netice itibariyle Goldziher'in tarihçi ve edib Ebü'l-Ferec el-İsfehânî (ö. 356/967), *Mürûcu'z-zeheb*'in müellifi Şîî eğilimli Mu'tezilî bir âlim olan Mes'ûdî (ö. 345/956) ve Şîî tarihçi Ya'kûbî'nin Emevîlerle ilgili verdikleri bilgilere⁵³ ihtiyatla yaklaşması, bunları Sünnî âlimlerin görüşleriyle desteklemeye çalışması gerekirdi.⁵⁴ Tenkitçi bir gözle metinleri tahlil eden Goldziher'in bütün bu ihtimalleri düşünüp değerlendirmesi ve bu hususta kaydedilenlerin makul ve mümkün olmayacağını düşünmesi daha uygun olurdu. Ancak onun, zihninde hadislerin uydurulduğu sabit fikrinden hareket ederek buna delil olabilecek bilgiye, kaynağının güvenilir olup olmadığını bile sorgulama zahmetine girmeden sarıldığı dikkat çekmektedir. Zikrettiğimiz örnekler, görüşleriyle oryantalistleri derinden etkileyen Goldziher'in bazen metni tahrif ve manipüle ettiğinin delili olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan Hollandalı şarkiyatçı Arent Jan Wensinck (1882-1939), imanın beş temel üzerine bina edildiğine dair hadisin⁵⁵ Hz. Peygamber'e ait olmayıp onun vefatından sonra ihdas edildiğini ileri sürmüştür. Ona göre "Müslümanlar Şam'da Hıristiyanlarla karşılaştıklarında Hıristiyanlık'ta iman esaslarının olduğunu görmüşler, bunu İslâm'a uyarlayarak İslâm'ın şartı olarak beş esas belirlemişlerdir. Şu hâlde Kelime-i şehâdetin 'Allah'a iman ve Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi' olduğunu kalpten kabul etme şeklindeki iki unsurdan müteşekkil olması bunun sonucudur. Hâlbuki Hz. Peygamber'den böyle bir hadis sâdır olmamıştır."⁵⁶ Bu iddiaları savunan

⁵² -A'zamî, *Studies in Early Hadith Literature*, 2/2.

⁵³ I. Muâviye zamanından itibaren Emevî idarecileri tarafından Hz. Peygamber'in minberi Medine'den Suriye'ye getirilmek istenmiştir. Goldziher'in kaynakları Taberî ve İbn Fakih el-Hemedânî'nin yanı sıra al-Ya'kûbî (*Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/283) ve el-Mes'ûdî (*Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, 5/66)'dir. Bk. Goldziher, *Muslim Studies*, 2/44.

⁵⁴ Maloush, *Early Hadith Literature and The Theory of Ignaz Goldziher*, 306. Maloush, Ebü'l-Ferec el-İsfehânî'nin de Şîî olduğunu ifade ediyorsa da bu sabit değildir. bk. Hulusi Kılıç, "Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/317.

⁵⁵ Müslim, "İman", 1; Müslim, "İman", 16.

⁵⁶ A. J Wensinck, *The Muslim Creed Its Genesis and Historical Development* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932), 32

Wensinck'in bu husustaki yegâne kaynağı Hollandalı şarkiyatçı Snouck Hurgronje'dir (1857-1936).⁵⁷

Mustafa A'zamî'nin (1932-2017) vurguladığı gibi, Wensinck namazda Tahiyat duasının okunduğunu bilmekte ise de, namazın bile Hz. Peygamber'den sonra son hâlini aldığını iddia ettiğinden Tahiyat duasında şehâdetin yer almasını kabul etmemektedir.⁵⁸ Dahası Resûlullah'ın sağlığında okunan beş vakit ezanda şehadet ifadeleri yer almaktadır. Bu durumda Wensinck'e göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.) günde beş vakit kılınan bir namazı sonraki nesillere eksik bırakmış olmaktadır. Görüldüğü gibi Wensinck hiçbir sağlam kaynak zikretmeden bu temelsiz iddiasını ileri sürebilmiştir.

Bazı oryantalistlerin kaynaklardaki rivayetleri amaçlarına uygun olarak yorumlamalarına diğer bir misâl, Ehl-i beyt'in cinâî davalarda bir imtiyazının olmadığına dair hadisi, Schacht'ın Ehl-i Beyt ve Hz. Ali sülalesinin aleyhine olduğu şeklinde değerlendirmesidir.⁵⁹ Kendisi için bile kanun önünde imtiyazlı olmayı talep etmeyen Allah Resûlü'nün (s.a.v.), kendi sülâlesi hakkında imtiyaz talep etmesi düşünülebilir mi? Hz. Peygamber'in "*Vallahi Muhammed'in kızı Fâtıma bile hırsızlık yapsaydı (had cezası olarak) elini keserdim*"⁶⁰ buyurması, insanların kanun önünde eşit olduklarını göstermektedir. Dahası Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) kendisinin imtiyazlı olduğunu iddia etmemiştir. Ne var ki Schacht, bütün Müslümanların kanun önünde eşit olduğunu beyan eden bu hadisin, Ehl-i Beyt ve Ali sülâlesi aleyhine olduğunu ileri sürmekte⁶¹ ve bunu Mûsâ b. Ukbe'nin (ö. 141/758) Sâlim b. Abdullah < Abdullah b. Ömer isnadıyla naklettiği, Abdullah b. Ömer'in "*Resûlullah (s.a.v.) kızı Fâtıma'yı istisna tutmadı*"⁶² rivayetine dayandırmaktadır. Hâlbuki bu hadis; cinâî cezaları düzenleme bağlamında değil, Üsâme b. Zeyd'in (ö. 54/674) hırsızlık yapan, ancak asil bir sülâleye sahip olan bir kadının cezasının uygulanmaması ile ilgili ashâbtan bazılarının Resûlullah'ın, hatırını kıramayacağını bildikleri

⁵⁷ Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften* (Bonn: Leipzig: yy, 1923-1927), 1/212, 2/71, 289.

⁵⁸ A'zamî, *Menhecü'n-nakd*, 132

⁵⁹ A'zamî, *Menhecü'n-nakd*, 140.

⁶⁰ Buhârî, "Megâzî", 55; Müslim, "Hudûd", 8, 9, 10.

⁶¹ Bk. A'zamî, *Menhecü'n-nakd*, 140.

⁶² A'zamî, *Menhecü'n-nakd*, 135.

Usâme'yi⁶³ Hz. Peygamber'e şefaatçi olarak göndermeleri üzerine vârid olmuştur. Bu durum; Schacht'ın zaman zaman metinleri maksatlı ve işine geldiği şekilde yorumlayıp manipüle ettiğini, başka bir hâdisin devamı olan sözü, müstakil bir hadis gibi değerlendirdiğini ve hadisin hangi bağlamda vârid olduğu hususunda yeterli dikkati sarfetmediğini göstermektedir.

4. Bazı Temel Hadis Usûlü Kaynaklarını İhmal Etmeleri ya da Kaynak Zikretmemeleri

Goldziher, Schacht ve bazı hususlarda Juynboll, konu hadis ilmini ve hadis usulünü ilgilendirmesine rağmen, bazı araştırmalarında bu ilme dair kaynaklardan ziyade tarih, sîre, fıkıh gibi diğer İslâmî disiplinlerin kaynaklarını tercih etmişlerdir. Bu durum, onların ya bu kaynakları ehemmiyetsiz ve güvenilmez gördükleri ya da kendi tezlerine hizmet eden bilgiyi hadis kaynaklarında bulamadıkları şeklinde yorumlanabilir. Akgün'ün de ifade ettiği gibi Goldziher'e yapılan eleştirilerin temelini, onun alandaki bütün kaynaklara ulaşamamasından ortaya çıkan yanlışlıklar değil, tam aksine sözü edilen metodundaki genellemeci ve aşırı şüpheci tavrı oluşturmaktadır.⁶⁴

Goldziher'in diğer bir hatası, hadis kaynaklarını ihmal edip daha çok diğer İslâmî disiplinlere ait kaynaklara itibar etmesidir. Meselâ o, *hadis* ve *sünnet* terimlerinin farklı şeyler olduğunu ifade ederken haklıdır. Zira ona göre hadis Hz. Peygamber'e isnad edilen “şifahi beyan”, sünnet ise dinî veya hukukî bir hususla ilgili “Müslüman cemaatinde câri olan âdet”tir.⁶⁵ Sünnetin bir hadise dayanması şart değildir. Ne var ki Goldziher'in bu görüşlerini temellendirirken hadis kaynaklarını ihmal edip diğer kaynaklara başvurduğu dikkat çekmektedir.⁶⁶ Bu ise onu yanlış hüküm vermeye sevk edebilmektedir.

Bir iddia ya da yargıda bulunurken mutlaka bunun temellendirilmesi ve bu iddiaya dayanak teşkil eden sağlam kaynak(lar) zikredilmesi gerekir. Goldziher'in bu hususta da birtakım hatalar yaptığı göze çarpmaktadır. Meselâ İslâm coğrafyasında önemli bir işlev gören dârulhadîslerin ne kadar devam ettiği ile alakalı olarak Goldziher, onların uzun ömürlü olmayıp bir süre sonra sona erdiğini, dârulhadislerde sadece İslâmî ilimlerin okutulduğunu ve istekli talebeleri bu medreselerin artık tatmin etmediğini

⁶³ Zira Resûlullah “Usâme bana insanların en sevimlisidir” buyurmuştur. *Müsned*, 9/518.

⁶⁴ Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınlar, 2019), 305.

⁶⁵ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/27-28.

⁶⁶ Bk. Goldziher, *Muslim Studies*, 2/27-28.

ileri sürmüştür.⁶⁷ Tayyib Okiç (1902-1977) ise Evliya Çelebi'nin (ö. 1095/1684 [?]) verdiği bilgilere dayanarak Goldziher'in bu iddiasının herhangi bir kaynağa dayanmadığını belirtmiş; Anadolu, Balkanlar, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da bulunan dârülhadislerden bahsetmiştir.⁶⁸

Bazı oryantalistler kullandıkları bir kaynakta zikredilmeyen bir hususu orada mevcutmuş gibi yansıttıkları da olmaktadır. Buna misâl sahâbîlerin Hz. Peygamber'in hadislerini tam olarak nakledememe endişesi taşıdıklarına dair Goldziher'in ifadesidir. Bu, muhaddislerin de üzerinde birleştikleri sorunsuz bir görüştür. Bununla birlikte hadislerin az rivayet edilmesini -Hz. Ömer'i referans vererek- hadislerin bilinmesinin arzu edilmediği şeklinde izah etmesi tamamen Goldziher'in uydurmasıdır; zira onun başvurduğu kaynakta böyle bir bilgi ve yorum bulunmamaktadır.⁶⁹ Zikrettiğimiz bu misâller, oryantalistlerin bazı hususlarda derin tetkikler yapmadan ve ilgili konudaki temel ya da tâli kaynaklara başvurmadan, hatta bazen kaynak da zikretmeden, kaynaklardaki bilgileri mukayese etmeden peşin hüküm verebildiklerini düşündürmektedir.

5. Temel Kaynaklara Ulaşamamaları

Bazı oryantalistler ilk zamanlar yazma eserlere ulaşmak zor olduğundan tabîî olarak kısıtlı ve tâli kaynaklarla yetinmek durumunda kalmışlardır. Yaşadığı dönemde yüzlerce yazma esere ulaşip onları tetkik etme başarısı gösteren Goldziher, bu yönüyle takdir edilse de, eserlerini vücûda getirdiği sırada, hadisle ilgili bazı yazma kaynakların henüz keşfedilmemiş olması ya da neşredilmediği için onlara ulaşamaması, tabîî olarak onun bir kısım teorilerini etkilemiştir. Goldziher bunlara muttali olsaydı vardıği sonuçlar farklı olabilirdi.

Doğrusu Goldziher'in yanı sıra diğer bazı oryantalistler ciddi emek sarf ederek çalışma alanlarıyla ilgili eserleri temin etmeye gayret etmişlerdir. Nitekim Alman şarkiyatçısı Gustav Weil (1808-1889), şirete dair eserini kaleme alırken Cûta'daki Emîriyye Kütüphanesi'ne giderek *Târihu'l-hamîs* ve *es-Sîretu'l-Halebiyye* isimli önemli eserleri elde etmiştir. Keza Avusturyalı şarkiyatçı ve İslâm tarihçisi Aloys Sprenger (1813-1893) Hz. Peygamber'in hayatına dair yazdığı esere "*Das Leben und die Lehre des*

⁶⁷ Bk. Goldziher, *Muslim Studies*, 2/175. Goldziher bu hususta Kremer, *Aegypten*, 2/275'i kaynak verir.

⁶⁸ Bk. Muhammed Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959), 105-114; 179-191.

⁶⁹ Hatiboğlu, "Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine", 109.

Mohammed. *Nach Bisher Größtenteils Unbenutzten Quellen*” (Muhammed’in Hayatı ve Öğretisi: Daha Önce Kullanılmayan Kaynaklara Göre) adını vererek yeni kaynakların önemini vurgulamıştır.⁷⁰

Öte yandan bazı Şarkiyatçılar erken dönem yazma eserlere ya da neşredilmemiş olan kaynaklara ulaşamamalarının eksikliğinin farkındadırlar. Bununla birlikte Schacht, kaynakları eksik olsa da bunun ulaştığı genel sonuçları etkilemeyeceğini iddia etmişse de⁷¹ A’zamî, Schacht’ın kaynaklarının eksikliğini onun kusurlu yönlerinden biri olarak değerlendirmiştir.⁷² Aynı şekilde Schacht, hadis araştırmalarında râvî merkezli bir yöntem takip eden Juynboll’un kaynak eksikliğinin, ulaştığı genel sonuçları etkilemediğini savunmakla beraber onun bu iddiası gerçekte bağdaşmamaktadır.⁷³ Meselâ Juynboll, bir râvinin biyografisinin erken dönem bir kaynakta zikredilmemiş olmasını, böyle birinin mevcut olmadığına delil sayabilmektedir. Nitekim o, Nâfi’nin (ö. 117/735) ismini İbn Sa’d’ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü’l-kübrâ*’sında göremeyince onun varlığından şüphe etmiştir. Bu hatanın sebebi, Juynboll’un kullandığı *et-Tabakât*’ın eksik nüshasında Nâfi’nin biyografisinin geçmemiş olmasıdır. Ne var ki *et-Tabakât*’ın eksik olan kısmı neşredildiğinde⁷⁴ Nâfi’nin orada mevcut olduğu tespit edilmiştir.⁷⁵ Bununla yetinmeyen Juynboll, Nâfi’nin Mâlik’in hocası olduğunu reddetmekte ve Mâlik < Nâfi < İbn Ömer isnadının aslında *Kütüb-i Sitte* musannifler tarafından uydurulduğunu iddia etmektedir.⁷⁶ Buradan hareketle denebilir ki Juynboll hemen böyle bir râvinin varlığını inkâr etmek yerine, onun mezkûr eserde yer almamasının muhtemel

⁷⁰ Syed, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*, 365-366.

⁷¹ Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (London: Oxford University Press, 1979), 140.

⁷² Brown, *Hadith Muhammad’s Legacy in the Medieval and Modern World*, 219.

⁷³ Bk. Kızıl, *Müşterek Râvî Teorisi*, 114 (dipnot 171).

⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî’ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdulkadir ’Atâ. (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1410/1990), 5/342.

⁷⁵ İbrahim Hatiboğlu, “Nâfi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/287; Nabia Abbott, eldeki mevcut papirüslerin Juynboll’un Nâfi’ye dair iddialarını çürütecek mahiyette olduğunu belirtmiştir. Ag.mlf. 287; ayrıca bk. Shah, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*, 117.

⁷⁶ Harald Motzki, *Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, ed. Bülent Uçar (İstanbul: Hadisevi Yayınevi, 2006), 154.

sebeplerine yoğunlaşabilirdi. Binden fazla isnadda yer alan⁷⁷ ve medar bir râvi olan Nâfi'nin hayalî bir şahsiyet olduğunu savunabilmek için uynboll'a bu görüş daha cazip görünmüş olmalıdır. Tek râvili isnadlar reddedildiğinde günümüze tek isnadlı râviler kanalıyla ulaştırılan İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ı, İbn İshâk'ın *es-Sîre*'si, İbn Hişâm *es-Sîre*'si gibi kaynakları da reddetmek gerekecektir.

Öte yandan teorilerinde eksik kaynak kullandıkları ya da yeterince kaynağa başvurmadıkları için bazı Şarkiyatçılar meslektaşları tarafından tenkit edilmişlerdir. Meselâ Juynboll, Motzki tarafından *müşterek râvi teorisinde* kısıtlı kaynak kullandığı için eleştirilmiştir.⁷⁸ Zira Juynboll, “müşterek râvi teorisinde” temel olarak Mizzi'nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-eşrâf*’ına esas almış, isnad analizine ağırlık verip metni ihmal etmiştir, bu ise açık bir hatadır. Hâlbuki *Tuhfetü'l-eşrâf*, bütün metinleri ihtiva etmemektedir. Juynboll, Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Muşannef*’leriyle Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*’ini araştırmalarında kullanmışsa da *Kütüb-i Sitte* sonrası eserleri ve bunlardaki isnadları çoğu kere dikkate almamıştır.⁷⁹ Anılan sebeplerle Motzki, erken dönem İslâm kaynaklarının eksikliğinin yanı sıra çalışmalarda belirleyici olan ön yargılara, tahminlere, erken dönem İslâm hakkındaki yanlış bilgi ve algılara dikkat çekmiş, tahmin ve algıların farklı faktörlere göre değişeceğine vurgu yapmıştır.⁸⁰

6. Alanın Temel Kaynakları Yerine Tâli ve Muteber Olmayan Kaynakları Kullanmaları

Oryantalistlerin bir konu ilgili hüküm verirken o konuyu ilgilendiren disiplinlerin asıl ve temel kaynaklarını kullanmak yerine diğer disiplinlerin kaynaklarına başvurmaları, kaynak kullanımı ile ilgili düştükleri hatalardandır. Meselâ hadis hakkında yapılacak değerlendirmelerde öncelikle hadis kaynaklarının kullanılması gerekir. Bunu bırakıp tarih, fıkıh usulü, sîret alanındaki kaynaklara dayanmak isabetli olmaz; aksi takdirde yanlış sonuçlara varılır. A'zamî'nin (1930–2017) de ifade ettiği gibi, Schacht'ın İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*’ı ile İmam Şâfi'nin (ö. 204/820) fıkıh ağırlıklı eserlerindeki sonuçları, bütün hadis kitaplarındaki

⁷⁷ Juynboll, G. H. A. “Nâfi the Mawlâ of Ibn Umar and his Position in Muslim Hadîth Literature”, *Der Islam* 70 (1993), 207.

⁷⁸ Brown, *Hadith Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World*, 230.

⁷⁹ Fatma Kızıl, “Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016) Ek-1/694-695.

⁸⁰ Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 252.

isnadlara da uygulamaya kalkışması böyledir. O, hadis kitabı ile fıkıh kitabı arasında fark yokmuş gibi davranmaktadır.⁸¹ Buna diğer bir misâl fıkıh ağırlıklı bir eserde hadis kitaplarında olduğu gibi muttasıl isnadların zikredilmesini beklemektir. Bundan dolayı Ebû Yûsuf'un *er-Reddû alâ Siyeri Evzâi*'de bazı yerlerde isnad zikretmemesini Schacht'ın isnada ehemmiyet verilmediği, isnadın sonradan ihdas edildiği şeklinde yorumlaması gerçeği yansıtmamaktadır.⁸² Zira müftü, avukat ya da hâkim karar verirken dayandığı bütün vesika ve delilleri açıklamak zorunda değildir. İki âlim aralarında yazışırken iki tarafça malum olduğu için delile işaret etmekle yetinirler.⁸³ Meselâ Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ganimetle ilgili bir hadiste Ebû Yûsuf < Muhammed b. İshâk < Ubâde b. Sâmî isnadıyla hadisi nakletmiş,⁸⁴ bu konudaki rivayette İbn İshâk'a itimat edip isnadın tamamını ve muttasıl hâlini zikretmemiştir. İbn İshâk ise aynı konudaki hadisin tam hâlini zikretmiş, başka bir yerde ise isnadı hâfif edip sahâbî râvisine ve metne işaret etmekle iktifa etmiştir.⁸⁵ Ebû Yûsuf < Muhammed b. İshâk ve el-Kelbî'den Resûlullah'ın (s.a.v.) Zâtürrikâ' seferinde, konakladığı vadide kendisini kimin koruyacağını sorduğu, iki kişinin çıkıp nöbetleşe koruduklarını ifade eden rivayeti nakletmiştir.⁸⁶ İbn İshâk ise <Amcası < İbn Yesâr < Ukayl b. Câbir < Câbir b. Abdillâh isnadıyla hadisin muttasıl hâlini nakletmiştir.⁸⁷ Zira zaten hocası İbn İshâk isnadın tam hâlini zikrettiği için Ebû Yûsuf buna kısaca işaret edip metni nakletmiştir.

Ayrıca bazı oryantalistlerin asıl kaynaklar dururken kendi amaçlarına hizmet ettiğini düşündükleri Ehl-i sünnet dışı ya da anonim kaynakları kullandıkları olmuş ve onlar konuyla ilgili farklı görüşlere işaret etme ihtiyacını hissetmemişlerdir. Meselâ Taberî'nin (ö. 310/923) Vâkidî'den (ö. 207/823) naklettiğine göre İshâk b. Yahyâ, Emevî halifelerinden Velîd b. Abdilmelik (ö. 96/715), hac yılı Resûlullah'ın (s.a.v.) minberine çıktı... İlk hutbeyi oturarak irad etti. Sonra kalktı ve ikinci hutbeyi ayakta okudu. İshâk, Velîd'le birlikte olan Recâ b. Hayve ile karşılaştım. Ona “Emirler hutbeleri böyle (oturarak) mı irad ediyorlar?” diye sordum. “Evet” diye cevap verdi. Muaviye'den (r.a.) beri böyle yapıyorlarmış. Ona “Halife ile konuşup onu

⁸¹ A'zamî, *Menhecu'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn*, 134; Ag. mlf. *Dirâsât*, 2/398.

⁸² Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 143.

⁸³ A'zamî, *Dirâsât*, 2/398.

⁸⁴ Ya'kub b. İbrahim Ebû Yûsuf, *er-Reddû alâ Siyeri Evzâi*, tashîh ve ta'lik Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarabâd: İhyâü Meârifî'n-Nu'maniyye, ts.), 7.

⁸⁵ A'zamî, *Dirâsât*, 2/399.

⁸⁶ Ebû Yûsuf, *er-Reddû alâ Siyeri Evzâi*, 90.

⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/208.

uyarmadın mı?” dedim. O, bana Kabîsa b. Züeyb haber verdi. O, Abdülmelik b. Mervân’a (oturarak hutbe irad etmenin sünnete aykırı olduğunu) ifade etmiş, ancak Abdülmelik bundan vazgeçmediği gibi “Hz. Osman, böyle oturarak hutbe okudu” demiştir. Ben (Kabîsa) “Vallahi Hz. Osman oturarak değil ayakta hutbe okudu” diye itiraz ettim. Bunun üzerine Recâ b. Hayve (ö. 112/730) “Emevî halifelerine böyle (oturarak hutbe irad edildiği) rivayet edildi, onlar da bunu aldılar” dedi.⁸⁸

Yukarıda Taberî’den alınan metindeki altı çizili kısımlar, yazarı belli olmayan kaynaktan bulunmamaktadır. Ancak Goldziher, Recâ b. Hayve’nin halifelerin istediği şekilde hadis uydurduğu iddiasını ispat edebilmek için *Fragm. Hist. Arab*⁸⁹ diye kısalttığı *Kitâbü’l-uyûn ve’l-hadâik fî ahhâri’l-hakâik* adlı kaynağa başvurmuş, Taberî’deki ilave bilgileri ise göz ardı etmiştir.⁹⁰ Oysa bu metin İbnü’l-Esîr’in (ö. 630/1233) *el-Kâmil*’inde⁹¹ ve Ebü’l-Mehâsin İbn Taghrî Birdî el-Atabekî’nin (ö. 874/1469) *en-Nücûmü’z-zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire* adlı eserinde Taberî’nin kaydettiği şekilde geçmektedir. Sonuç olarak Goldziher’in kaynak tercihi, rivayetin temel kaynaklardaki metnini dikkate almaması ya da metnin diğer versiyonlarını bilerek ya da bilmeden ihmal etmesi, dindar bir otorite olup Emevî halifelerine danışman olarak çalışan Recâ b. Hayve’yi, Hz. Osman’ın oturarak hutbe okuduğunu nakleden, dolayısıyla Emevî halifelerinin birinci hutbeyi oturarak okumalarını meşrulaştıran bir pozisyona düşürmüştür.

Anonim bir kaynağı ya da muhalif görüşü benimseyen müelliflerin eserlerini kaynak göstermeyle ilgili diğer bir misâl Goldziher’in Emevîlerin hadis uydurduğunu ileri sürerken Hâricî görüşleri benimseyen el-Müberred’in (ö. 286/900) dille ilgili *el-Kâmil fî’l-edeb (fî’l-lüga ve’l-edeb ve’n-naḥv ve’t-tasrîf)*’ine ve müellifi belli olmayan *Kitâbü’l-uyûn ve’l-hadâik fî ahhâri’l-hakâik* adlı kitaba dayanmasıdır.⁹² Juynboll’un mütevâtir hadis ve İslâm’da *büyük fitne* (great fitna) meselesini araştırırken önceliği tarih eserlerine vermesi bu bağlamda değerlendirilmelidir. Juynboll büyük

⁸⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu’l-ümem ve’l-mülûk* (Beyrut: Dâru’t-tirâs, 1387), 6/467.

⁸⁹ Bk. Goldziher, *Muslim Studies*, 2/40, 50.

⁹⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/51.

⁹¹ Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1417/1997), 4/33 Ebü’l-Mehâsin İbn Taghrî Birdî el-Atabekî, *en-Nücûmü’z-zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kahire* (Kahire: Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-İrşad, 1929), 1/224-225.

⁹² Maloush, *Early Hadith Literature and The Theory of Ignaz Goldziher*, 361. Goldziher, *Muslim Studies*, 2/44.

fitnenin ne olduğu ile ilgili Julius Wellhausen (1844-1918) gibi oryantalistlerin Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehid edilmesini büyük fitne olarak nitelemelerini hiç sorgulamadan kabul ettiklerini belirttikten sonra kendi görüşü olarak bunu Emevî halifesi Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik'in (ö. 126/744) öldürülmesini büyük fitne olarak değerlendirir.⁹³ James Robson (1890-1981) ise 64-73 (683-692) yılları arasında yaşanan Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) Emevî iktidarına boyun eğmemesini ve neticede öldürülmesini⁹⁴ büyük fitne olarak değerlendirir.⁹⁵ Bu hâdiseden daha önce İslâm toplumunda yaşanan ve derin sarsıntıya sebep olan başka olaylar varken Juynboll'un Emevî halifesi Velîd b. Yezîd'in öldürülmesini büyük fitne olarak değerlendirmesi hayret vericidir. O, isnadın ancak büyük fitneden sonra arandığından hareket etmiş görünmektedir. Zira ona göre büyük fitne ne kadar geç döneme tarihlendirilebilirse isnad uygulaması o kadar geç tarihte başlamış ve geçen sürede hadisler isnadsız ve gelişigüzel nakledilmiş olacaktır. Juynboll'un diğer Müslüman âlimlerin iştirak etmediği bu görüşe sapmış olması, açıktır ki bu görüşün kendi amacına hizmet etmesindendir. O, Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik'in katline fitne dendiğini ve bununla “iç savaş” (civil war) kastedildiğini ispat etmek için Evzâî'nin (ö. 157/774) sözünü delil kabul eder. Ayrıca o, İslâm tarihinde Hz. Osman'ın öldürülmesi için fitne tabiri kullanılmışsa da bununla toplumu derinden sarsan iç savaşın kastedilmediğini İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında geçen ifadeyi naklederek göstermeye çalışır. İbn Sa'd'a göre Hz. Peygamber'in ashâbının Hz. Osman'ı yalnız bırakmaları, hâdisenin bu derece büyüyeceğini ve onun Hz. Osman'ın katline kadar gideceğini tahmin edememeleri ve fitneye karışmak istememeleri sebebiyledir.⁹⁶

Görüldüğü gibi büyük fitnenin hangi hâdisе olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Doğrusu İslâm tarihindeki Hz. Ali ile Muâviye arasındaki Sıffîn Savaşı'nın (37/657) etkileri günümüze kadar devam etmiş büyük bir fitnedir. Tarihi ve sosyal gerçekler dikkate alınmayacaksa o zaman Moğol istilalarını (13. yüzyıl) ve Moğolların Bağdat'ı işgal edip yakıp

⁹³ G. H. A. Juynboll, “The Date of The Great Fitna”, *Arabica*. 20/2 (1973), 142.

⁹⁴ Abdullah b. Zübeyr'in Hicâz'ı ve doğu eyaletlerini ele geçirip hilafetini ilan etmesi sonucu Emevî halifesi Abülmelik b. Mervan'ın valilerinden Haccâc b. Yusuf es-Sekafî tarafından Abdullah ve askerlerinin sığındığı Kâbe altı ay kadar kuşatılmış, Abdullah huruç hareketine giriştiğinde öldürülmüştür.

⁹⁵ James Robson, “The Isnad in Muslim Tradition”. *Hadith, Origins and Developments*. ed. Harald Motzki (New York: Routledge, 2016), 163-174.

⁹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 3/71.

yıkımlarını (656/1258), kısaca Hülâgu (ö. 663/1265) fitnessini de keyfî bir şekilde “ilk büyük fitne” olarak nitelendirmek mümkündür; ancak bu isabetsiz ve keyfî bir yorum olur.

Kaynak seçiminde amacına hizmet eden kaynağa başvurmaya örnek olarak ricâl literatürünü keyfî ve seçici bir şekilde kullanan Juynboll zikredilebilir. Öyle ki o, İmam Mâlik’in yaşı hakkında muhtelif görüşler olmasına rağmen kendi tezine hizmet eden görüşü almakta, diğerlerine temas etmemektedir.⁹⁷ Diğer bir misâl, Motzki’nin, meslektaşî çağdaş oryantalist Herbert Berg’i bazen bir âlimin görüşünü zikredip aynı konuda diğer âlimin görüşünü zikretmeyerek seçici ve taraflı davrandığını belirtmesidir.⁹⁸ Kendi görüşlerini destekleyen ya da kendilerine malzeme sağlayan kaynakları önceledikleri ve diğerlerini ihmal ettikleri, yeterli kaynak kullanmadıkları için Resûl-i Ekrem’in (s.a.v.) hayatına dair eser kaleme alan ve hadisler hakkında fikir üreten bazı oryantalistlerin bu hususta verdikleri bilgiler ve yaptıkları değerlendirmeler güven vermediğinden ihtiyatla karşılanmalı ve mutlaka tahkik edilmelidir.

Netice olarak Juynboll’un ifade ettiği gibi Batılı Doğu araştırmacılarının çoğu, İslâm hakkındaki görüş ve şüphelerini destekleyecek İslâmî kaynaklardan pek az delil bulabildiklerinin farkındadırlar.⁹⁹ Bu sebeple onlar kaynak kullanımında keyfî ve seçici davranarak amaçlarına hizmet eden kaynağı öne çıkarmakta ya da sınırlı sayıda kaynak kullanmakta, bazen kaynak tenkidini ihmal etmektedirler.

7. Araştırmalarında Ön Yargı ile Hareket Etmeleri ve Ulaştıkları Sonuçları Sorgulamamaları

Bilindiği üzere Goldziher, muhaddislerin isnad tenkidi ile yetinip metin tenkidini ihmal ettiklerini iddia etmişse¹⁰⁰ de bu gerçeği yansıtmamaktadır. Onun bu iddiası bir hakikatmiş gibi müteakip dönemde yaşamış bazı şarkiyatçılar tarafından da benimsenmiştir. Hatta isnad

⁹⁷ Harald Motzki, “Review of G. H. A. Juynboll Encyclopedia”, *Jerusalem Studies In Arabic and Islam* 36 (2009), 545-6, 548.

⁹⁸ Harald Motzki, “The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered: A Review Article”, *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg (Leiden: Brill, 2003), 213.

⁹⁹ Bekir Kuzudişli, “Oryantalistler ve Hadis Terimleri”, *YDÜ I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu* (Lefkoşa, 2012), 339.

¹⁰⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/148-149.

tenkidine ağırlık verildiğini ifade ederek onları destekleyen Ahmed Emin (1886-1954) gibi Müslüman âlimler de bulunmaktadır.¹⁰¹

Bazı şarkiyatçılar ve Batılı eleştirmenler Goldziher'den itibaren Müslüman muhaddisleri hadislerin sıhhatini tahlil ederken hadisin muhtevasını dikkate almadıkları için kınamışlardır. Ancak onların bu yargısı isabetli değildir; zira Buhârî (ö. 256/870), hadisler hakkında sıhhat değerlendirmesi yaparken hadisin isnadı kadar muhtevasını da dikkate almıştır.¹⁰² Bilindiği üzere Şîa, Kaderiyye ya da gulat gibi bâtil fırkalara mensup râvilerin rivayeti, râvinin adaletine zarar veren *bid'atü'r-râvi* kusuruyla reddedilir. Böyle râvilerin özellikle bâtil mezheplerini destekleyen bir metni nakletmeleri hâlinde rivayetlerine itibar edilmez. Açıktır ki bu, metne göre karar verilebilecek bir husustur. Şu hâlde bu misâlde *râvi tenkidi* ile *metin tenkidi* iç içe geçmiş durumdadır. *Şevâhid* türü hadisler de metne göre belirlenir. Birbiriyle çelişen rivayetlerdeki (muzdarib, şâz ve münker gibi) tenakuz ve ihtilaflar, metne itibarla ortaya konulur.

Bazı şarkiyatçıların ön yargı ile hareket etmelerine ya da metni kendi görüşlerine uygun şekilde yorumlamalarına Zührî'nin (hıfzetsmeye ağırlık verdiklerinden) hadisleri yazmayı hoş görmediklerini, ancak Emevî halifesi Hişâm, oğlu için hadis yazması hususunda kendisini icbar edince “Bu emirler (halifeler) bizleri hadis yazmaya zorladılar” diyerek hadis yazmak zorunda kaldıklarını belirtmesi misâl olarak zikredilebilir. Goldziher ise Zührî'nin bu ifadesinden halifelerin talebi ya da zorlaması üzerine hadis uydurulduğu sonucunu çıkarmıştır. Söz konusu edilen husus, hadis uydurmak değil, mevcut bazı hadisleri yazarak sahife/kitapçık hâlinde halifenin oğluna verilmesidir.¹⁰³

Peşin hükümle hareket ettiklerine, isnad uygulamasının geç tarihte olduğunu iddia eden İtalyan şarkiyatçı Leone Caetani'nin (1869-1935) görüşleri örnek olarak zikredilebilir. O, Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) zamanına (yaklaşık h.70-80) kadar, altmış sene isnadın bilinmediğini iddia eder. One göre isnad, Urve ile İshâk'ın (ö. 151) yaşadığı tarihler arasında ortaya çıkmıştır. Bu durumda Caetani'nin iddiasına göre *Kütüb-i Sitte*'de mevcut isnadların çoğu muhaddisler

¹⁰¹ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam* (el-Memleketü'l-Müttehide: Müessesetü'l-Hindâvî. 2011) 238.

¹⁰² Brown, *Hadith Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World*, 233.

¹⁰³ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/47.

tarafından II. (VIII.), hatta III. (IX.) asırda uydurulmuş olmalıdır.¹⁰⁴ Buna delil olarak Urve'nin Halife Abdülmelik'e yazdıklarında isnadın bulunmaması zikredilir. Bu durum isnadın daha sonra gelişen bir uygulama olduğunu gösterir.¹⁰⁵ Ayrıca Urve'nin yazdıklarında isnad bulunmaması, isnadın o tarihe kadar mevcut olmadığını göstermez. Urve'nin kitapları müstakil olarak elimizde mevcut olmayıp sadece ondan yapılan iktibaslara sahibiz. Çoğu kere araştırmacı, kendinden önce yazılmış olanlardan ihtiyaç duyduklarını iktibas eder. Urve'nin kaynağı o dönemde hayatta olan sahâbilerdir. Dolayısıyla o, hâdiseye şahit olan sahâbîyi zikretmekle iktifa etmiş ya da bir sebebe binaen onu hazfetmiş olabilir. Zührî'nin Urve'den nakillerinde münferid ya da çift isnad mevcuttur. O hâlde Sprenger (1813-1893) ve Caetani'nin Urve'nin isnad kullanmadığı iddiası geçersizdir.¹⁰⁶

Yine Caetani, hadisleri en erken toplayanlardan olan Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) hadisleri naklederken isnad kullanmadığını, hatta onun Kur'ân'dan başka kaynak zikretmediğini ileri sürer ve Taberî'nin (ö. 310/923) Urve'den nakillerinde bu açık olduğu ifade eder. Bu iddiayı Caetani'den nakleden İngiliz oryantalist Robson'un (1890-1981) da aynı görüşü benimsediği anlaşılmaktadır. Ancak bu görüş isabetli değildir; zira Taberî, *Tefsir* 'inde İbn Şihâb Zührî < Urve b. Zübeyr < Misver b. Mahreme ve Abdurrahman b. Abdülkârî < Hz. Ömer¹⁰⁷ şeklinde isnadı tam olarak zikreder. Dahası Taberî'nin *Târih* 'inde Taberî < İbn Humeyd < Seleme < Muhammed b. İshak < Muhammed b. Ca'fer ve Muhammed b. Abdurrahman < Urve b. Zübeyr < Ebû Hüreyre isnadıyla gelen rivayetler bulunmaktadır. Görüldüğü gibi Urve'nin Kur'ân'dan başka kaynak kullanmadığı şeklindeki Caetani'nin iddiasının ilmî bir temeli bulunmamaktadır.

Sonuç

Oryantalistlerin hadis araştırmalarında ve hadis tenkidinde kaynak kullanımlarının problemleri; İslâmî kaynaklara karşı güven sorunu, kaynak bilgisizliği ve eksikliği, Arapça bilgisindeki yetersizlik, alanın asıl kaynaklarını ihmal edip sınırlı ve tâli kaynak kullanma, bazı temel hadis usûlü kaynaklarını dikkate almama ya da kaynak zikretmeme, tezlerine

¹⁰⁴ A'zamî, *Dirâsât*, 2/292. J. Robson, "The Isnad in Muslim Traditions", 18 (Caetani, *Annali Dell İslâm* 'dan naklen).

¹⁰⁵ Leone Caetani, *Annali Dell Islam*, 19.

¹⁰⁶ A'zamî, *Dirâsât*, 393.

¹⁰⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 1/24.

malzeme sağlayan kaynakları öne çıkarma, araştırmada ön yargı ile hareket etme ve ulaşılan sonucu sorgulamama şeklinde özetlenebilir.

Oryantalistlerle daha genel mânada Batılı araştırmacılar; erken döneme ait İslâmî kaynaklara, birinci el kaynak olmamaları, günümüze ulaşan asıl kaynakların ise yazılı veya sözlü kaynaklara dayanması; bunların belirsiz, tutarsız ve güvenilmez olmaları gibi değerlendirmelerle kuşku ile bakarlar. Onların iddiasına göre bu kaynaklar, erken dönem İslâm tarihine dair yeterli ve güvenilir bilgi ihtiva etmezler.

Bazı oryantalistlerin, amaçlarına hizmet eden kaynakları öne çıkarıp diğerlerini görmezden gelmeleri, kaynak kullanımları açısından en dikkat çekici eksiklik ve hatalardandır. Meselâ Goldziher'in Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705) ile Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) arasındaki hilafet çekişmesinde Şîî tarihçi Ya'kubî'nin (ö. 292/905'ten sonra) Şîa karşıtı Emevîler'e karşı önyargılı olabileceğini dikkate almadan Kubbetü's-sahre'nin Kâbe'ye alternatif olarak inşa ettirildiğini yegâne görüş olarak ileri sürmesi, bu hususta Sünnî kaynaklarda verilen bilgileri göz ardı etmesi bunun en açık göstergesidir. Keza bazı oryantalistlerin çalışmalarında, bir bilgi ile ilgili olarak müracaat edilen eserin müellifi ona temas etmediği hâlde, bu kaynağa atıfta bulunularak sanki söz konusu bilgi ya da görüşün yazara aitmiş gibi yansıtılması ya da bu görüşün ilgili kaynakta mevcut olduğu intibainın verilmiş olması, ilmî dürüstlikle bağdaşmayan bir husustur. Abdülmelik b. Mervan'ın "Üç meşid hadisi"ni uydurmak üzere Zührî'yi görevlendirdiği, Zührî'nin emirlerin zorlaması sonucu hadis ihdas ettikleri iddia edilirken bu bilginin Taberî'nin *et-Târih*'i ile ve İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil*'inde rivayetin tam versiyonu varken onu maksadına hizmet edebileceğini düşündüğü Şîî, Mutezilî ya da müellifi belli olmayan ve rivayeti eksik nakleden kaynaklara dayandırması, bunun açık bir misâlidir.

Bazı oryantalistlerin kaynaklardaki bilgileri keyfi yorumladıkları ya da tahrif ettikleri de dikkat çekmektedir. Goldziher'in şehid olan bir sahâbinin, yeni Müslüman olduğu için, namaz kılması nasip olmadığını ifade eden hadisi keyfi bir şekilde yorumlayarak İslâm'da namazın Hıristiyanlık'tan alındığını ve aslında ehemmiyetli olmadığını iddia etmesi, tamamen keyfi bir yorum olup kasıt ya da diğer kaynaklara başvurmaya ihmal etmelerinden kaynaklanan vahim bir hata olarak değerlendirilmelidir.

Oryantalistlerin İslâmî disiplinler hakkında, özellikle erken döneme dair çalışmalarının önemi ve sarf ettikleri mesai inkâr edilemez. Bununla beraber tabîî olarak erken dönem oryantalistler, yazma hâlinde bulunan ya da

henüz keşfedilmemiş olan eserlere ulaşamadıkları için, sınırlı ve yetersiz sayıda kaynağa dayanarak bilgi ve teori üretmişlerdir. Bu sebeple daha sonra keşfedilip neşredilen kaynakların onların ulaştıkları sonuçları ya da ileri sürdükleri teorilerini ciddi şekilde değiştireceğini dikkate almak gerekir. Daha önemlisi genelde oryantalistlerin İslâm’a, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ve hadislerle karşı önyargılı oldukları hususu, dikkatten uzak tutulmamalı ve zikredilen bilgi ve görüşlerin atıfta bulundukları kaynaklarda mevcut olup olmadığı ya da nasıl geçtiği mutlaka tahkik edilmeli, varsa hataları tespit edilmeli, farklı kaynaklardaki bilgiler mukayese edilmeli ve verdikleri bilgiler ihtiyatla karşılanmalıdır.

Netice olarak şarkiyat çalışmalarının temelinde ilmî olduğu kadar dinî, siyasî ve kolonyal sebep ve sâiklerin yer aldığı unutulmamalıdır. Daha açık bir ifade ile mutedil ve insaflı olanlar bir yana bırakılırsa geneli itibarı ile şarkiyatçıların söz konusu teori ve iddiaları; İslâm’ı Hristiyanlığın *heretik* bir kolu olarak gören, Resûl-i Ekrem’in vahiy aldığına ve nübüvvetine inanmayan; hadislerin sıhhati, İslâm fıkhnın kaynağı ve Arapçanın ilmî sahadaki kudreti ve yeterliliği hususunda şüphe içinde olan ve okuyucularını bu yönde kanalize eden bir *paradigmadan* kaynaklanmaktadır. Ancak bu durum, zengin oryantalistik çalışmalardan istifade etmemize mani teşkil etmediği gibi onların emeklerini ve başarılı çalışmalarını yok saymamızı da gerektirmemektedir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Şuayb Arnaût, Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001.

Ahmed Emin, *Fecru’l-İslâm*. el-Memleketü’l-Müttehîde: Müessesetü’l-Hindâvî. 2011.

Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınlar, 2019.

A‘zamî, M. Mustafa. *Dirâsât fi’l-hadisi’n-nebevî ve târihu tedvînihî*. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1400/1980.

A‘zamî, M. Mustafa. *Menhecü’n-nakd inde’l-muhaddisîn*. Suudi Arabistan: Mektebetü’l-Kevser, 1410/1990.

A‘zamî, M. Mustafa. *Studies in Early Hadith Literature*. Indiana: American Trust Publications, 1978.

Berg, Herbert. “Competing Paradigms in The Study of Islamic Origins: Quran 15: 89–91 and the Value of *Isnads*”. *Method and Theory in The Study of Islamic Origins*. ed. Herbert Berg. 259-292. Leiden: Brill, 2003.

- Brown, Jonathan A. C. *Hadith Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World*. Oxford: One World, 2009.
- Buhârî. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *el-Kütübü's-sitte ve şürühuhâ: Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunus: Dâru Sahnûn. 1413/1992.
- Calder, Norman. *Studies in Early Muslim Jurisprudence*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Canikli, İlyas. "İgnaz Goldziher'in 'İslam Kültürü ve Araştırmaları I-II' Eseri Bağlamında Hz. Peygamber ve Hadisler Hakkındaki Görüşlerine Yeniden Bakış". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 339-364.
- Çap, Sabri. *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Ebü'l-Mehâsin, İbn Taghrî Birdî el-Atabekî. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, 1929.
- Ebü Yûsuf, Ya'kub b. İbrahim. *er-Reddû alâ Siyeri Evzâi*. tashîh ve ta'lik Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Haydarabâd: İhyâü Meârifî'n-Nu'maniyye, ts.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*. İngilizceye çev. C. R. Barber-S. M. Stern. Albany: State University of New York Press, 1971.
- Guillaume, Alfred. *The Traditions of Islam: An Introduction to the Study of the Hadith Literature*. Oxford: Clarendon Press, 1924.
- Hallaq, Wael. "On Dating Malik's Muwatta". *UCLA Journal of Islamic & Near Eastern Law* 47 (2001-2002), 47-65
- Hallaq, Wael. "The Authenticity of Prophetic Hadith: A Pseudo-problem". *The Hadith I*. edit. Mustafa Shah. 2/365-380. London, New York: Routledge, 2010,
- Hatiboğlu, Mehmed Said. "Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine". *İslâmî Araştırmalar*. 6/2 (1992), 105-113.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Nâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/286-287. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Hurgronje, Snouck. *Verspreide Geschriften*. Bonn: Leipzig: yy, 1923-1927.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Muşannef*. nşr. Kemal Yusuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*. nşr. Adil Ahmet Abdülmevcüt, Ali Muhammed Mu'avved. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Mustafa es-Sekkâ vd. Suriye: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.

İbnü'l-Esîr. Ebû'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fi ma 'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1415/1994.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nureddin İtr. Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1423/2002.

Juynboll, G. H. A. "The Date of The Great Fitna". *Arabica*. 20/2 (1973), 142-159.

Juynboll, G. H. A. *Encyclopedia of Canonical Hadîth*. Leiden, 2007.

Juynboll, G. H. A. *Muslim Tradition*. New York: Cambridge University Press, 2008.

Juynboll, G. H. A. "Nâfi the Mawlâ of Ibn Umar and his Position in Muslim Hadîth Literature", *Der İslam* 70 (1993), 207-244.

Kılıç, Hulusi. "Ebû'l-Ferec el-İsfehânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/316-317. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kızıl, Fatma. "Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/694-695. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

Kızıl, Fatma. *Müşterek Râvi Teorisi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Kızılkaya, Rahile. *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*. İstanbul: İFAV, 2020.

Kızılkaya, Rahile. "Oryantalist Bir Fikrin Kendi Paradigması İçinden Tenkit Edilme Serencamına Misâl: Norman Calder'ın *Muvatta'*ı Tarihlendirmesine Yöneltilen Eleştiriler". *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 269-281.

Kutluay, İbrahim. "Çağdaş Oryantalistlerin İsnada Farklı Yaklaşımları Çerçevesinde Nabia Abbott". *YDÜ I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu*. 281-324. KKTC, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2014.

Kutluay, İbrahim. "Müslüman Araştırmacıların Bazı Oryantalistlere Yönelttiği Tenkitler: Fuat Sezgin'in Goldziher Eleştirisi Özelinde". 3. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu Bildiriler Kitabı: İslam Bilim ve Kültür Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin*. edit. Adem Yerinde. 288-306. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019.

Kuzudişli, Bekir. "Oryantalistler ve Hadis Terimleri". *YDÜ I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu*. 339-349. Lefkoşa, 2012.

- Mâlik b. Enes. Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir. *el-Muvaṭṭa*. nşr. Mustafa A‘zamî. Ebû Dabî: Müessesetü Zâyd b. Sultan, 1425/2004.
- Maloush, Talal. *Early Hadith Literature and the Theory of Ignaz Goldziher*. University of Edinburgh, Doktora Tezi, 2000.
- Mes’ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcu’z-zeheb*. thk. Muhammad Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: yy. 1402/1982.
- Motzki, Harald. “Dating Muslim Traditions: A Survey”. *Arabica Brill* 52/2 (2005), 204-253.
- Motzki, Harald. “Review of G. H. A. Juynboll Encyclopedia of Canonical Hadith”. *Jerusalem Studies In Arabic and Islam* 36 (2009), 539-549.
- Motzki, Harald. “The Prophet and the Debtors”. *Analysing Muslim Traditions*, ed. Harald Motzki vd. 125-208. Leiden: Brill, 2010.
- Motzki, Harald. “The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered: A Review Article”. *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*. ed. Herbert Berg. 211-258. Leiden: Brill, 2003.
- Motzki, Harald. “Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions Introduction”. *Islamic Law and Society* 19 (2012), 1-10.
- Motzki, Harald. *Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*. edit. Bülent Uçar. İstanbul: Hadisevi Yayınevi, 2006.
- Muir, Sir William. *The Life of Mahomet*. Edinburgh: John Grant, 1923.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâburî Müslim b. el-Haccâc. *el-Kütübü’s-sitte ve şürûhuhâ: Sahihu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları; Tunus: Dârû Sahnûn. 1413/1992.
- Okiç, Muhammed Tayyib. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959.
- Özer, Salih. “Batıdaki Hadis İncelemelerinde Yeni Denemeler: Sylvia Akar Örneği”. *İslâmî İlimler Dergisi* 2/1 (2007), 199-219.
- Robson, James. “The Isnad in Muslim Tradition”. *Hadith, Origins and Developments*. ed. Harald Motzki, 163-174. New York: Routledge, 2016.
- Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1978.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. London: Oxford University Press, 1979.
- Schacht, Joseph. “Islamic Law”, *Encyclopedia of the Social Science*. edit. Edwin R. A. Seligman. London: Macmillian, ts.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Kitâbiyât, 2001.

Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Frankfurt: yy. 1995.

Sezgin, Fuat. *Târihu't-turâsi'l-Arabî*, çev. Mahmüd Fahmi Hicâzî. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1403/1983.

Sibâî, Mustafa. *el-İstişrak ve'l-müsteşrikûn: mâ lehum vemâ aleyhim*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.

Syed, Muhammad Masharib Shah. *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2022.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Daru't-Türâs, 1387.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387.

Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Medenî. *el-Megâzî*. nşr. Marsden Jones. Beyrut: Dârü'l-A'lemî, 1409/1989.

Wensinck, A. J. *The Muslim Creed Its Genesis and Historical Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932.

Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1415/1995.

Yılmaz, Rahile. *Modern Hadis Tartışmaları Bağlamında Muvatta'daki Mürsel Rivayetler*. Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, 2014.

Yılmaz, Rahile. "Norman Calder'ın Studies in Early Muslim Jurisprudence Adlı Eseri Çerçevesinde Şarkiyat Literatüründe Muvatta'nın Tarihlendirilmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 393-407.